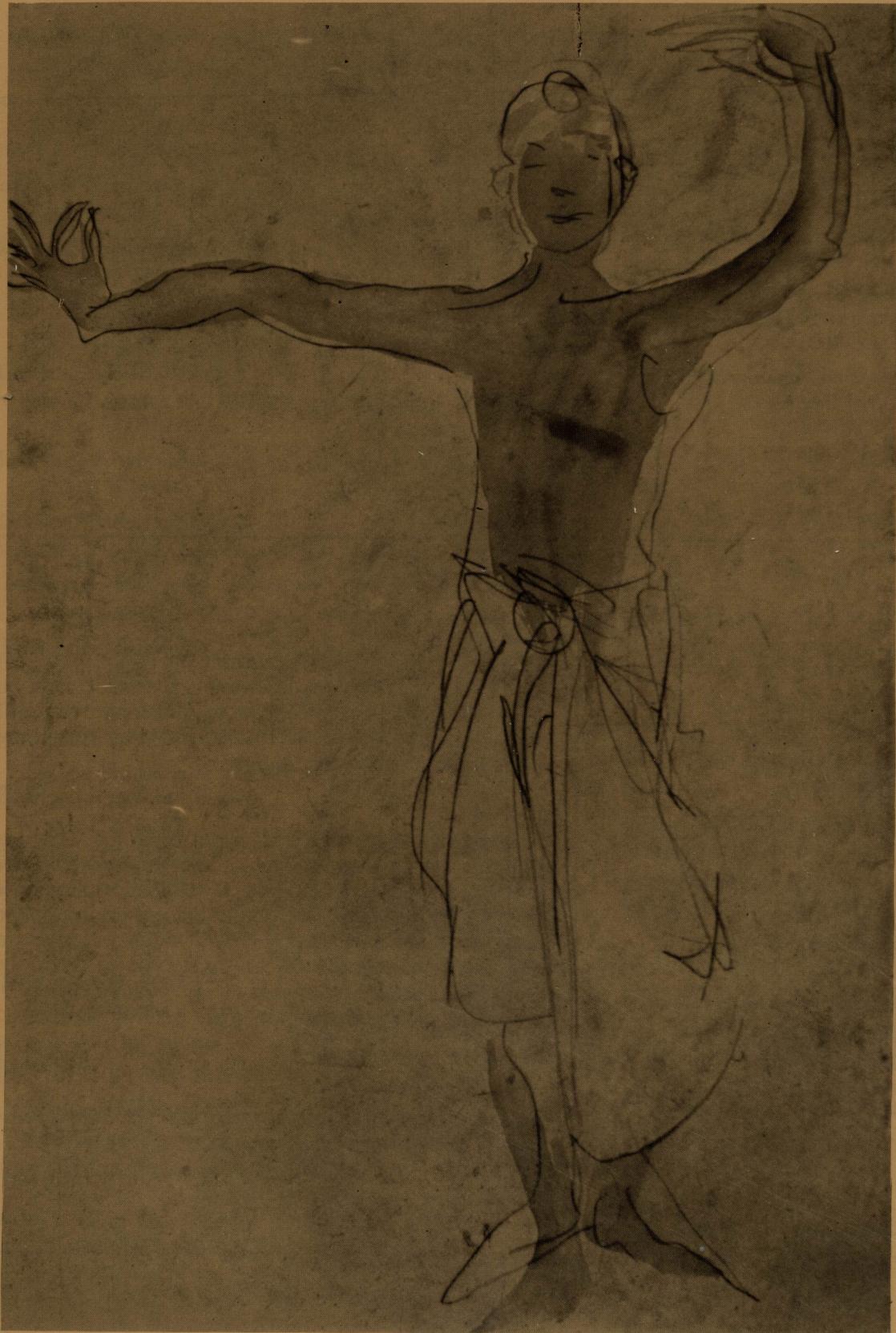

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Ο Πολίτης • Σεπτέμβριος 1994 • τεύχος 127 • δρχ. 500

‘Ο «άνδρωπιστής» Σπινόζα και ἄλλα τινά

Γιά τό βιβλίο τοῦ Γιώργου Διζικιρίκη: Άλτουσέρ καί Σπινόζα.
Τρία ἐρωτήματα γιά τόν ἀνδρωπισμό, τό ἀσυνείδητο καί τόν
τέχνη (Φιλιππόποτης, ’Αδηνα 1994)

Στή μέχρι τώρα ἐλληνική βιβλιογραφία δέν ὑπῆρχε, καθ’ ὅσον γνωρίζω, κανένα βιβλίο ἀφερωμένο εἰδικά εἴτε στόν Σπινόζα εἴτε στόν Ἀλτουσέρ.

Ἄφοῦ διαβάσει κανείς τό πόνημα τοῦ Γ. Διζικιρίκη, δέν μπορεῖ νά μή σκεφτεῖ ὅτι τελικά θά ἡταν προτιμότερο τό κενό αὐτό νά παραμείνει παρά νά πληρωθεῖ (;) κατ’ αὐτό τόν τρόπο.

Εἶναι ἀρκετά ἄχαρο —καί, σέ τελευταία ἀνάλυση, ἀντισπινοζικό— νά καταγίνεται κανείς μέ τά λάθη καί τίς ἀδύναμίες τῶν ἄλλων. ‘Ωστόσο, ὑπάρχει ἔνας σοβαρός λόγος νά ἐπισημανθοῦν τουλάχιστον οἱ κυριότερες ἀπό τίς βαρύτατες παρανόησεις τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἀλτουσέρ καί —κυρίως— τοῦ Σπινόζα πού χαρακτηρίζουν τό ἔργο τοῦ Γ. Διζικιρίκη. “Ἀν δηλαδή ἡ φιλοσοφία τοῦ Ἀλτουσέρ ἔχει γίνει στοιχειωδῶς γνωστή στήν Ἐλλάδα τήν τελευταία δεκαπενταετία καί ἔτσι μπορεῖ κανείς λίγο-πολύ νά ἔχτιμήσει μόνος του τά περί αὐτοῦ γραφόμενα, δ. Σπινόζα, ἀντίθετα, ἀποτελεῖ πρακτικά terra incognita γιά τόν ‘Ἐλληνα ἀναγνώστη’ ἔτσι, κάποιος πού δέν είχε ὥς τώρα ἴδεα γιά τή φιλοσοφία του καί ἀποφασίζει νά καταφύγει στό βιβλίο αὐτό γιά νά ἀποκτήσει, κινδυνεύει νά σχηματίσει μιά τελείως παραπλανητική εἰκόνα της! Τόν Γ. Διζικιρίκη δέν τόν γνωρίζω προσωπικά, οὔτε ἔχω νά μοιράσω τίποτε μαζί του· ἀντίθετως, πρῶτ’ ἀπ’ ὅλα γιά λογαρια-

σμό του είναι πού αἰσθάνεται κανείς ἀσχημά διαβάζοντας τό βιβλίο του, μέ τήν ἔννοια ὅτι αὐτό τόν ἐκθέτει ἀνεπανόρθωτα. Γιατί τίποτε ἄλλο ἀπό ἔκθεση δέν μπορεῖ νά ἐπιφέρει ἡ ἔκδοση ἐνός βιβλίου γεμάτου ἀπό λάθη τόσο χονδροειδῆ, πού ἀν τά ἔγραφε προπτυχιακός φοιτητής Φιλοσοφικῆς στίς ἔξετάσεις του σίγουρα θά κοβόταν — ἀν δέν χρινόταν ἔκτος θέματος. Καί πού διγγραφέας μποροῦσε μέ ἐλάχιστο κόπο νά ἀποφύγει — ἀρκεῖ νά ἔθετε τό πόνημά του ὑπόφη κάποιου στοιχειωδῶς ἐνημερωμένου φιλοσοφικά.

‘Από τή στιγμή, πάντως, πού δέν τό ἔκανε, δέν μποροῦμε κι ἐμεῖς παρά νά τά ἐπισημάνουμε ἐκ τῶν ὑστέρων — δεδομένου μάλιστα ὅτι, ὅπως λέει καί ὁ Ἰδιος (ἔστω καί σέ κάπως ἀδέξια ἐλληνικά), «εἴναι αἴτημα τοῦ καιροῦ μας νά ὑποβάλλουμε σέ ἀμείλικτη δοκιμασία τίς ἴδεες μας, ἀπό ὅπου κι ἀν ἔρχονται».

Βέβαια, γιά νά γίνει κάτι τέτοιο ὑπάρχει τουλάχιστον μία βασική προϋπόθεση: νά ὑπάρχουν κάποιες ἴδεες ὥστε νά ὑποβληθοῦν σέ κριτική. Στήν περίπτωσή μας αὐτό δέν είναι δεδομένο: αὐτό πού ὑπάρχει στό Ἀλτουσέρ καί Σπινόζα, πέρα ἀπό κάποια ἐγκυλοπαιδικά στοιχεῖα γι’ τή βιογραφία τῶν δύο φιλοσόφων, είναι ἔνα συνονθύλευμα ἀπό πληροφορίες καί χρίσεις περί τῶν ἀπόφεων αὐτῶν καί ἄλλων στοχαστῶν οἱ δόποις συχνά είναι ἀλληλοαναιρούμενες¹ καί ἀσαφεῖς, καί ὅταν είναι σαφεῖς είναι κατά κα-

νόνα λανθασμένες. Καί, τό χειρότερο ἀπ’ ὅλα, στό τέλος τοῦ βιβλίου, ἀφοῦ ὁ συγγραφέας ὀλοκληρώσει τήν περιδιάβασή του μέσα ἀπό σχεδόν ὅλες τίς θεωρητικές, ἐπιστημολογικές, φυχαναλυτικές, αἰσθητικές κ.ἄ. τάσεις πού ἐμφανίστηκαν στήν εύρωπαική σκέψη τά τελευταῖα σαράντα χρόνια (καί, ἐπ’ εὐκαιρία, ἀπ’ ὅ, τι ἄλλο προκύψει ἐν τή ρύμη τοῦ λόγου του), καί ἀφοῦ ξεμπερδέψει μαζί τους μέσα σέ λίγες σειρές, στή συνέχεια, μέ πρωτοφανές θράσος, ἀποφασίζει νά ...βαθμολογήσει, στήν «καταχλείδα» του, τόν Ἀλτουσέρ καί τόν Σπινόζα! ‘Ο μέν Ἀλτουσέρ, παρά τίς φιλότιμες προσπάθειές του, δυστυχῶς δέν μπορεῖ νά περάσει τή βάση. «Κατά τή γνώμη μου, ἡ ἀναμφισβήτητη πρωτοτυπία καί πολυπραγμοσύνη τοῦ Ἀλτουσέρ, ὅπως καί ἡ ἐπί μέρους ἐπισήμανση δρισμένων ἀξιοσημείωτων θεμάτων [...] δέν ἀποτρέπουν τή διάβρωση τῶν προτάσεών του ἀπό τόν λανθάνοντα ἰδεαλισμό καί τόν φορμαλισμό τῆς νεοθετικιστικῆς ἰδεολογίας. Προπαντός ἡ ταυτόχρονη χρήση μιᾶς μεταφρούδικῆς φυχαναλυσῆς — [...] — δίνουν² στό ἔργο του ἀπροσδόκητες καταλήξεις πού τελικά ὅμως δέν τόν ἀπαλλάσσουν ἀπό τήν ἀποτυχία τοῦ σκοπού του».

‘Αντιθέτως ὁ Σπινόζα τά καταφέρνει κάπως καλύτερα, χωρίς ὅμως κι αὐτός νά προσεγγίζει τό ἄριστα.

“Οσο γιά τόν Σπινόζα, αὐτός ἔχει πολλά νά πεῖ γιά τήν ἀπάνθρωπη

κοινωνία του καιροῦ μας. Χωρίς άμφιβολία πολλές άπό τίς προτάσεις του έχουν ξεπεραστεῖ καί δέν έχουν στόν καιρό μας παρά κάποια ιστορική σημασία ντοκουμέντου |sic| πού δείχνει συχνά τήν τραγική τύχη του ἀνθρώπινου πνεύματος στήν ἀνοδική του πορεία γιά ἀνάταση...»
x.o.x.

Ἐν πάσῃ, ὅμως, περιπτώσει, προφανῶς δέν μπορούμε νά ἐμποδίσουμε ὅποιονδήποτε νά ἔχει τήν Α ἢ τήν Β γνώμη γιά ἔναν φιλοσόφο· μποροῦμε, ωστόσο, νά ἐλέγξουμε τό ἄν ἔχει ἢ ὅχι κατανοήσει καί ἀποδώσει σωστά τή σκέψη του. Καί στήν περίπτωση του Γ.Δ. εἶναι δυστυχῶς προφανές ὅτι αὐτό δέν συμβαίνει. Εἶναι π.χ. προφανές ὅτι κάποιος πού χαρακτηρίζει τόν Σπινόζα «ἀπόστολο τοῦ ἀνθρωπισμοῦ καί τῆς ἐλευθερίας» δέν ἔχει πάρει χαμπάρι ἀπό τή φιλοσοφία του, δέν ἔχει πάρει χαμπάρι ὅτι ἔτσι τοῦ ἀποδίδει ώς ἔπαινο ἔναν χαρακτηρισμό τόν ὅποιο ἄν τόν ἄκουγε ὁ δύσμοιρος Σπινόζα θά τόν ἔξελάμβανε ώς προσβολή καί σίγουρα θά «εἶχε πολλά νά πεῖ» γιά τήν ὄντως τραγική τύχη πού ἐπιφύλασσεται συχνά στούς φιλοσόφους μετά τό θάνατό τους ὅχι μόνο ἀπό τούς πολεμίους τους, ἀλλά καί ἀπό τούς αὐτόχλητους ὑπερασπιστές τους.

Γιατί αὐτός ὁ ἀνθρωπιστικός χαρακτήρας πού ἀποδίδεται στή φιλοσοφία του Σπινόζα εἶναι τό βασικότερο πρόβλημα του «φιλοσοφικοαισθητικοῦ δοκιμίου» του Γ. Διζικιρίκη. Ὁ σχετικός χαρακτηρισμός ἐμφανίζεται ἥδη ἀπό τό μικρό εἰσαγωγικό κείμενο πού προτάσσεται ἀμέσως μετά τόν τίτλο, στήν πρώτη σελίδα του δοκιμίου. Στό κείμενο αὐτό, μετά ἀπό τήν παράθεση ὁρισμένων δημοσιογραφικοῦ τύπου κοινοτοπιῶν («Ἡ ἐποχή μας βρίσκεται σέ θανάσιμη κρίση»), μᾶς δηλώνεται ὅτι τό βιβλίο αὐτό «έρευνα τήν προβληματική του ἐρωτήματος του Διαφωτισμοῦ γιά τήν ἔξοδο του ἀν-

*Multi eorum, qui fuerant curiosa
seclati, contulerunt Libros, et
combusserunt coram omnibus.
Act. Cap. XIX. V. 19*

· Η σελίδα μὲ τούς τίτλους τοῦ «Index
τῶν ἀπαγορευμένων βιβλίων».

θρώπου ἀπό τήν ἀνωριμότητά του μέσα ἀπό τόν ἀντιουμανιστικό λόγο ἐνός σύγχρονου φιλοσόφου — τοῦ Ἀλτουσέρ — καί τό λόγο ἐνός ὁρθολογιστῆ οὐμανιστῆ τοῦ 17ου αἰώνα — τοῦ Σπινόζα» (ἡ ὑπογράμμιση δική μου).

· Ἡδη ἀπό τό κείμενο αὐτό λοιπόν λαμβάνεται ώς ἐκ τῶν προτέρων δεδομένος ὁ «οὐμανισμός» τοῦ Σπινόζα. Ποῦ θεμελιώνεται καί τί ἀκριβῶς σημαίνει ὁ οὐμανισμός αὐτός; · Ἀγνωστο. · Ο Γ. Διζικιρίκης δέν μπαίνει στόν κόπο νά μᾶς ἐξηγήσει ἀπό ποῦ τόν συνάγει. Οὐσιαστικά στήν πρώτη φράση τοῦ βιβλίου του πού ἀναφέρεται στό περιεχόμενο τῆς σπινοζικῆς φιλοσοφίας διαβάζουμε τά ἔκῆς: «Ἡ διδασκαλία τοῦ Σπινόζα ἐστιάζεται στήν ἀποφη — κοινή στά προοδευτικά πνεύματα τοῦ 17ου αἰώνα — ὅτι ἡ γνώση ἔχει στόχο νά καταστήσει τόν ἀνθρωπο κυρίαρχο τῆς φύσης καί ταυτόχρονα νά συμ-

βάλει |sic| στήν αὐτοανάπτυξή του» (σ. 39). Πρόκειται γιά μιά ἀπόφανση ξεκάθαρα λανθασμένη. Πρῶτα ἀπ' ὅλα, ἡ γνώση στόν Σπινόζα δέν ἔχει κανέναν ἀπολύτως (έξωτερικό ώς πρός αὐτήν) στόχο. Δεύτερον, ἀκόμη καί ἀν ὑποτεθεῖ ὅτι μπορούσαμε, κατά παραχώρηση, νά μιλήσουμε γιά «σκοπό» τῆς σπινοζικῆς σκέψης, ἡ μετατροπή τοῦ «ἀνθρώπου» σέ «κυρίαρχο τῆς φύσης» θά ἦταν τό τελευταῖο πράγμα πού θά μποροῦσε νά συνδεθεῖ μέ τό σκοπό αὐτό. (Ἀκόμα λιγότερο βέβαια ἡ κενή περιεχομένου «αὐτοανάπτυξή του»). Ἀντιθέτως, ἀν ἡ διδασκαλία τοῦ Σπινόζα «έστιάζεται» σέ κάποιο σημεῖο, αὐτό εἶναι ἡ ἐπισήμανση τοῦ ὅτι ὁ ἀνθρωπός δέν συνιστά «κράτος ἐν κράτει» μέσα στή φύση, ἀλλά ἀποτελεῖ ἀναπόσπαστο τμῆμα τῆς καὶ ὑπόκειται στίς αἰτιώδεις σχέσεις πού κυριαρχοῦν σ' αὐτή, καθώς καί ἡ κατάρριψη τοῦ ἀνθρωποκεντρισμοῦ καί τῆς θεολογικῆς αὐταπάτης ὅτι ὁ ἀνθρωπός εἶναι ἐπίκεντρο καί ὑπέρτατος σκοπός τῆς Δημιουργίας (βλ. π.χ. Ἡθική, Παράρτημα τοῦ Α' μέρους καί passim).

Παρ' ὅλ' αὐτά, πάντως, ὁ Σπινόζα ἐντάσσεται ὅπως εἰδίμει αὐθαίρετα στούς «ἀνθρωπιστές», δηλαδή σέ γενικές γραμμές στό «καλό» στρατόπεδο, στούς «δικούς μας». Ἀφοῦ, ὅμως, γίνει αὐτό, φτάνει καί ἡ στιγμή νά ἐπισημανθοῦν καί οἱ «ἀδυναμίες» του, δηλαδή νά μπει καί αὐτός στήν προκρούστεια κλίνη τοῦ ἐγελιανῆς καταγωγῆς σχήματος περί τῆς «προόδου τοῦ πνεύματος» — ἡ μᾶλλον μιᾶς μαρξιστικοφανούς παραλλαγῆς του. «Ο οὐμανισμός τοῦ Σπινόζα, παρά τίς ὁξυδερκεῖς ἐπισημάνσεις του, ἔχει καί ὁρισμένα ἴστορικά ὅρια, πού προκύπτουν ἀκριβῶς ἀπό τίς ἀντιφάσεις τῆς sui generis ὀλλαγοδικῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας. Ἐλεύθερος ἀνθρωπός εἶναι γιά τόν Σπινόζα μόνο ὁ σοφός. Ἐξάλλου ὁ ἀνθρωπισμός του ἔχει τή φιλανθρωπική οὐδετερό-

τητα ἐνός θρησκευτικοῦ ἀνθρωπισμοῦ πού στηλιτεύει τὸ κακό ἀλλά περιορίζεται σὲ εὐχολόγια καὶ ὅχι σέ ἔργα» (σ. 41).

Ἐλεύθερος ἀνθρωπος εἶναι γιά τὸν Σπινόζα μόνο ὁ σοφός: νά, ἐπιτέλους, καὶ μιά ἀπόλυτα σωστὴ διατύπωση. Ἀς μή βιαστοῦμε ὅμως νά χαροῦμε: ἡ ἔξαιρετικά σημαντική αὐτή ταύτιση τῆς ἐλευθερίας μέ τὴ γνώση, πού εἶναι ἔνα ἀπό τὰ ἴσχυρότερα σημεῖα τῆς σπινοζικῆς φιλοσοφίας, δέν ἀναφέρεται παρά μόνο γιά νά καταλογιστεῖ μεταξύ τῶν «ἐλαττωμάτων» τῆς καὶ νά ἀναχθεῖ στὰ «ἰστορικά ὅρια» πού τή χαρακτηρίζουν. (Βέβαια, ἔστω καὶ ἄν κάποιος θεωρεῖ τήν ταύτιση αὐτή ἐσφαλμένη, πράγμα πού δέν μποροῦμε νά τοῦ τό ἀπαγορεύσουμε, μένει ἀκόμα κάτι νά ἔξηγηθεῖ: κατά ποτὸν ἀκριβῶς τρόπο αὐτή «προκύπτει ἀπό τίς ἀντιφάσεις τῆς δλλανδικῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας»). Ὁ Γ.Δ. δέν ἀναφέρει τίποτε ἐπ' αὐτοῦ.) Αὐτό ὅμως εἶναι τό λιγότερο: ἡ ἀμέσως ἐπόμενη φράση ἀποτελεῖ ἔνα πραγματικό ἐπίτευγμα, μέ τήν ἔννοια ὅτι ἄν κανείς προσπαθοῦσε συνειδητά νά συσσωρεύσει σέ μία καὶ μόνο πρόταση ὅσ περισσότερα λάθη μπορεῖ σχετικά μέ τή φιλοσοφία τοῦ Σπινόζα, δέν νομίζω ὅτι θά τά κατάφερνε καλύτερα. Στήν πρόταση αὐτή, πράγματι, δέν ὑπάρχει ἔστω κι ἔνα οὐσιαστικό, ἔστω κι ἔνα ἐπίθετο πού νά μήν ἀστοχεῖ! Σχετικά μέ τόν «ἀνθρωπισμό» τά εἴπαμε μόλις προηγουμένως. Ὡς πρός τόν «φιλανθρωπικό» του χαρακτήρα, ἀρκεῖ νά ἀναφερθεῖ ὅτι ἡ φιλανθρωπία εἶναι τόσο ἔνη πρός τή σπινοζική θέση, ὥστε θά λέγαμε ὅτι εἶναι πολύ δύσκολο νά βρεθεῖ ὅχι μόνο μεταξύ τῶν «προοδευτικῶν πνευμάτων τοῦ 17ου αἰώνα» ἀλλά σέ δλόκληρη τή δυτική σκέψη — μέ τήν ἔξαιρεση ἵσως τοῦ Νίτσε — στοχαστής πού νά ἔχει ἀσκήσει δριμύτερη πολεμική στή χριστιανική ἰδέα τοῦ οὔκτου καὶ τῆς

βοήθειας πρός τούς ἀδυνάτους. Αύτά ἔξαλλου ἀπαντοῦν καὶ στά περί τοῦ «θρησκευτικοῦ» (!) χαρακτήρα τοῦ ὑποτιθέμενου ἀνθρωπισμοῦ τοῦ Σπινόζα. Ἡ δέ «οὐδετερότητα» εἶναι ἀκατανόητο πῶς μπορεῖ νά ἀποδίδεται σέ μιά φιλοσοφία κατ' ἔξοχήν δογματική καὶ γραμμένη, τελείως μεροληπτικά, ἀπό τή σκοπιά τῆς δύναμης καὶ ὅχι ἀπό κάποιο «ἀρχιμήδειο σημεῖο». Οσο γιά τά περί «στηλίτευσης τοῦ κακοῦ» (ποιοῦ κακοῦ;) καὶ «εὐχολογίων ἀντί ἔργων», αὐτά εἶναι τόσο ἀφηρημένα καὶ ἔκτος τόπου καὶ χρόνου ὥστε δέν ἐπιδέχονται ἀντίκρουση: πραγματικά δέν ἀναφέρεται τό παραμικρό στοιχεῖο ἀπό τό ἔργο τοῦ Σπινόζα ὥστε νά γίνει ἀντιληπτό τί ἀκριβῶς ἔννοει ὁ συγγραφέας μέ τίς αἰτιασιες αὐτές καὶ ποῦ ἀκριβῶς τίς ἔντοπίζει. Ἐξαλλου, παραμένει ἀπορίας ἀξιοῦ σέ τί εἰδους «ἔργα» θά ἔπρεπε νά ἐπιδοθεῖ μιά φιλοσοφία προκειμένου νά ἀποσείσει ἀπό πάνω τῆς τήν κατηγορία τοῦ «περιορισμοῦ σέ εὐχολόγια». Τό μόνο — πραγματικά ἀκαταμάχητο — ἐπιχείρημα πού προτείνεται πρός ἐπίρρωση τῶν ἀνωτέρω ἴσχυρισμῶν εἶναι ὅτι «οἱ διάφοροι μελετητές καὶ κριτικοί τοῦ Σπινόζα ἐπεσήμαναν πολλές ἀντινομίες καὶ τάσεις μυστικιστικές» (!). Ποιοί μελετητές; Σέ ποιά ἔργα τους; Ποιές ἀντινομίες καὶ τάσεις μυστικιστικές» (!). Ποιοί μελετητές; Σέ ποιά ἔργα τους; Ποιές ἀντινομίες καὶ τάσεις μυστικιστικές» (!). Ποιοί μελετητές; Σέ ποιά ἔργα τους; Ποιές ἀντινομίες καὶ τάσεις; »Ε, δέν μπορεῖ νά μᾶς τά δίνει δλα ἔτοιμα ὁ συγγραφέας· ἀς βροῦμε καὶ κάτι μόνοι μας.³

Ἄς μή θεωρηθεῖ ὅμως ὅτι καὶ ὅταν δ Γ.Δ. προβαίνει σέ συγχεκριμένες ἀναφορές στό σπινοζικό ἔργο τό κακό διορθώνεται. Ἀντίθετα, τότε εἶναι πού καταλήγουμε σέ τραγικές πραγματικά παρανοήσεις. Παραδείγματος χάριν, αὐτό συμβαίνει στήν ἐνότητα 1.8 γιά τό «σπινοζικό παράδοξο».

Σέ τί ἀκριβῶς συνίσταται αὐτό τό παράδοξο; «Αὐτό», μᾶς ἔξηγει ὁ

Γ.Δ., «πού ὁνομάστηκε τό 'παράδοξο τοῦ Σπινόζα' — βασική ἔννοια τῆς φιλοσοφίας του⁴ — εἶναι ἡ ἀντιληφή του ὅτι ἡ πραγματικότητα διέπεται ἀπό ἔναν αὐστηρό — ἄτεγκτο θά λέγαμε — ντετερμινισμό ἀπό τόν ὅποιο ἀπουσιάζει κάθε μορφή ἐλευθερίας. Τό θέμα ἔθεσε σέ ὅδυνηρό προβληματισμό τόν Σπινόζα, πού ἀπό τή μιά ἥθελε νά περισώσει τήν ἀνθρώπινη ἐλευθερία καὶ ἀπό τήν ἄλλη ἥθελε νά διαφυλάξει κατά τόν αὐτό τρόπο τόν αὐστηρό θεϊκό ντετερμινισμό πού διέπει τόν κόσμο. "Ολοι οἱ ἔχθροί τοῦ Σπινόζα τόν κατηγοροῦσαν ὅτι δέν μποροῦσε νά λύσει τό διλημμα καὶ ὅτι σέ τελευταία ἀνάλυση θυσίαζε τήν ιερή ἀρχή τῆς ἀνθρώπινης ἐλευθερίας. Ὁ ίδιος, μέ ἀφοπλιστική ταπεινοφροσύνη καὶ εἰλικρίνεια, παραδέχτηκε τήν ἀποτυχία του» (σ. 45).

«Οποιος ἔχει στοιχειώδη ἐπαφή μέ τό ἔργο τοῦ Σπινόζα δέν μπορεῖ παρά νά μείνει ἀναυδος μπροστά στήν πραγματικά ἀπίστευτη αὐτή πρόταση. Ταπεινοφροσύνη; 'Αναγνώριση τῆς ἀποτυχίας; Τί σχέση μπορεῖ νά ἔχουν δλ' αὐτά τά μισοκακόμοιρα μέ τόν ἀπόλυτα καταφατικό καὶ ἀναμφίλεκτο τρόπο ἔκθεσης μιᾶς σκέψης τόσο σίγουρης γιά τόν ἔαυτό της καὶ τόσο περήφανης; 'Η κατά Διζικιρίκη ἀπάντηση μᾶς δίνεται ἀμέσως παρακάτω.

«Γράφει ὁ Σπινόζα: "... νιώθουμε καθαρά ὅτι εἴμαστε ἐλεύθεροι στίς πράξεις μας καὶ στοχαζόμαστε σέ πολλά πράγματα ἀποκλειστικά γιατί ἐμεῖς τό θέλουμε..." Άλλα μέ ποιό τρόπο ἡ ἀνθρώπινη βούληση ἔξακολουθεῖ νά δημιουργεῖται ἀπό τό Θεό σέ κάθε στιγμή, ἐνῶ παραμένει πάντοτε ἐλεύθερη, αὐτό εἶναι κάτι πού τό ἀγνοοοῦμε".

«Η βιβλιογραφική παραπομπή μετά τό τέλος τοῦ παραθέματος αὐτοῦ ἀναφέρει ἐπί λέξει τά ἔξης: «Benedicti de Spinoza, Opera quae supersunt omnis, Vol. I, Lipsiae, 1843, σελ. 110 ('Αναφέρεται ἀπό

τή Nelli Motrochilova, περιοδικό Sciences Sociales, Academie des sciences de L' U.R.S.S. τεῦχος 4, 1983, σελ. 192» (διατηρεῖται ή στίξη του πρωτοτύπου). Δηλαδή διζικιρίκης παραθέτει τόν Σπινόζα μέσα από τή γαλλική μετάφραση τοῦ ἔργου τῆς Σοβιετικῆς ἐπιστήμονος, όπου κατά τεκμήριο παρατίθεται ή ρωσική ἀπόδοση τοῦ πρωτότυπου λατινικοῦ χωρίου. Μέσα ἀπ' αὐτό τό «σπασμένο τηλέφωνο» δέν εἶναι περίεργο πού ή ἀποσπασματική ἀνάγνωση ἐνός κειμένου, οὕτως ἡ ἀλλως ἐλάχιστα ἀντιπροσωπευτικοῦ τοῦ σπινοζικοῦ ἔργου, καταλήγει νά δημιουργεῖ μιά τελείως λανθασμένη ἐντύπωση γιά τό ἔργο αὐτό. Καί δέν ἐννοοῦμε μόνο στόν ἀναγνώστη, ἀλλά πρώτα ἀπ' ὅλα στό συγγραφέα.

Κατ' ἀρχάς, ἀποτελεῖ κυριολεκτικά παράδειγμα πρός ἀποφυγήν δι τρόπος μέ τόν ὅποιο γίνεται ή βιβλιογραφική παραπομπή — δεδομένου ὅτι, μέ αὐτήν, ὁ συγγραφέας δέν ἀναφέρει τό συγκεκριμένο ἔργο ἀπό τό ὅποιο πῆρε τό ἀπόσπασμα, ἀλλά περιορίζεται νά παραθέσει τή σελίδα στήν ὅποια βρίσκεται σέ μιά συγκεκριμένη ἔκδοση τῶν «Ἀπάντων» τοῦ φιλοσόφου, καί ὅχι ἀπό τίς γνωστότερες,⁵ ἀντιγράφοντας μάλιστα καί λάθος τόν τίτλο τῆς (*omnis ἀντί τοῦ ὄρθου omnia*). Ετοι, γιά τούς ἀναγνώστες οἱ ὅποιοι δέν ἔχουν πρόσβαση στή συγκεκριμένη ἔκδοση (δηλαδή γιά τή συντριπτική πλειοφεία τῶν ἀναγνωστῶν στούς ὅποιούς ἀπευθύνεται ὁ Γ. Διζικιρίκης), ή παραπομπή εἶναι ούσιαστικά σάν νά μήν ἔγινε.

(Μιά παρένθεση: ὁ πιθανότερος βέβαια λόγος γιά τόν ὅποιο ὁ συγγραφέας δέν ἀνέφερε τό συγκεκριμένο ἔργο εἶναι ὅτι, ἀπλούστατα, ἀντιγράφοντας τήν παραπομπή δέν κατάλαβε ὅτι *Opera quae supersunt omnia* σημαίνει ἀπλῶς «Ἀπαντά τά εὑρισκόμενα, καί νόμισε ὅτι ἀποτελεῖ τίτλο ἔργου! Γιατί, ὅπως διαπι-

στώνουμε στή συνέχεια, ὁ Γ.Δ., βασιζόμενος ἀποκλειστικά στά παραθέματα τῆς συντρόφισσας Motrochilova, κατέληξε νά συγχέει ὅχι μόνο τόν βολονταρισμό μέ τόν ντερεμινισμό, ἀλλά καί τόν Σπινόζα μέ τόν ...Βέρντι. Αύτό τουλάχιστον τό συμπέρασμα συνάγει ὅποιος διαβάσει τήν πρώτη παράγραφο τῆς ἐνότητας 1.9 τοῦ Ἀλτουσέρ καί Σπινόζα, μέ τίτλο 'Ο ντετερμινισμός (σελ. 46), ὅπου ἀναφέρεται: «...ὅπως εἴδαμε (στήν *Opera quae supersunt omnis*) ...».

Τό νά μήν γνωρίζει κανείς λατινικά ἵσως συγχωρεῖται· ἐφόσον ὅμως δέν γνωρίζει, δέν συγχωρεῖται νά μήν προσφύγει σέ κάποιον πού νά μπορεῖ νά τοῦ ἔξηγήσει τό ἔξης βασικό, ὅτι ή λέξη *Opera* δέν εἶναι ὁ γνωστός θηλυκός τύπος πού στά νεοελληνικά συνοδεύει λ.χ. τούς «Παλιάτσους»⁶ ή τή «Δύναμη τοῦ Πεπρωμένου» ἀλλά εἶναι ὁ πληθυντικός τοῦ οὐδέτερου ούσιαστικοῦ *opus/operis*.⁶)

«Ἄς ἐπανέλθουμε ὅμως στό ὑποιθέμενο «σπινοζικό παράδοξο». Τό παράθεμα πού δανείζεται ὁ Γ.Δ. ἀπό τή Motrochilova εἶναι στήν πραγματικότητα μία παράγραφος ἀπό τούς *Μεταφυσικούς στοχασμούς*, οἱ ὅποιοι ἐπισυνάπτονται ώς παράρτημα στίς Ἀρχές τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ντεκάρτ, ἀποδειγμένες μέ γεωμετρική τάξη, ἔνα νεανικό ἡμιτελές ἔργο τοῦ Σπινόζα — ἀλλά, πάνω ἀπ' ὅλα, ἔνα ἔργο στό ὅποιο, ὅπως ἔξαλλον κι ἔνα παιδί μπορεῖ νά ἀντιληφθεῖ ἀπ' τόν τίτλο του, ὁ Σπινόζα δέν ἔκθετει τή δική του φιλοσοφία ἀλλά αὐτή τοῦ Ντεκάρτ!⁷ Ο Γ.Δ., ὅμως, πού τό διαβάζει πιστεύοντας ὅτι ἀνήκει στήν ...» Όπερα, βλέπει σέ αὐτό τή φράση αὐτό εἶναι κάτι πού ἀγνοοῦμε καί τήν ἐκλαμβάνει ώς μιά γεμάτη συντριβή παραδοχή ἀποτυχίας. Καί μάλιστα σπεύδει, γεμάτος συγκατάβαση, νά ... παρηγορήσει — ἡ πάντως νά δικαιοιογήσει — τόν Σπινόζα γι' αὐτή του τήν «ἀπο-

τυχία»: «Δέν παραιτήθηκε ὅμως, οὔτε ἔπαφε νά μπαίνει σέ καινούργιες δοκιμασίες ἐνός προβλήματος πού προφανῶς δέ χωροῦσε στά πλαίσια μιᾶς κλασικῆς παραδεγμένης λογικῆς τοῦ 17ου αἰώνα. Αύτή ήταν προφανῶς ή αἰτία τῆς ἀποτυχίας του». (Αφήνουμε στόν ἀναγνώστη νά μαντέψει τί μπορεῖ νά σημαίνει νά μπαίνει κανείς σέ δοκιμασίες ἐνός προβλήματος).

Ἐάν, ὅμως, κάποιος διάβαζε τό κείμενο αὐτό στά πραγματικά του συμφράζόμενα, δέν θά κατέληγε στό πραγματικά κωμικό συμπέρασμα ὅτι σέ αὐτό δ Σπινόζα «δόμολογει τήν ἀποτυχία» τοῦ συνολικοῦ φιλοσοφικοῦ του ἐγχειρήματος, ὅπως μέ ἀφοπλιστική ἀφέλεια τόν ἐμφανίζει ὁ Γ.Δ. νά κάνει. Πρῶτα ἀπ' ὅλα γιατί κάτι τέτοιο εἶναι ἐκ τῶν πραγμάτων ἀδύνατο: ὁ Σπινόζα (ὅπως καί ὁ ποιοσδήποτε ἄλλος) δέν θά μποροῦσε τό 1663, ὅταν ήταν τριάντα ἔτῶν, νά προβαίνει σέ ἔναν συνολικό ἀπολογισμό τοῦ ἔργου του, εἴτε ἀρνητικό εἴτε καί θετικό, γιά τόν ἀπλούστατο λόγο ὅτι τή χρονική ἐκείνη στιγμή δέν είχε γράφει οὔτε μία γραμμή ἀπό τό ἔργο αὐτό. Αν, μάλιστα, ἔμπαινε στόν κόπο νά συμβουλευτεῖ, πέρα ἀπό τό περιοδικό τής Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν τῆς ΕΣΣΔ, καί π.χ. τήν ἀλληλογραφία τοῦ Σπινόζα, θά ἔβλεπε πῶς ἀντιλαμβανόταν δ' ἴδιος δ φιλόσοφος τό συγκεκριμένο του ἔργο, μόλις λίγο χρόνο μετά τή συγγραφή του: «Μερικοί φίλοι μου μοῦ ζήτησαν ἀντιγράφο κάποιας πραγματείας [...] πού συνέταξα, πρό καιροῦ, γιά χάρη ἐνός νέου στόν ὅποιο ἥθελα νά διδάξω ἀνοιχτά τίς δικές μου ἀπόφεις»⁸ (ἡ ὑπογράμμιση δική μου).

Ο Σπινόζα βέβαια δίσταξε νά κάνει γνωστή τή φιλοσοφία του εἰδικά στόν συγκεκριμένο ἐκείνο νέο τοῦ 1663, φοβούμενος μήτως τήν παρεξηγήσει «λόγω τοῦ ὅστατου χαρακτήρα του». Ιαί μας τώρα (ἐλπίζω ὅτι) παρόμοιες ἐπιφυλάξεις δέν

Ισχύουν, καί γι' αὐτό δέν δικαιολογούμαστε νά μήν προσπαθήσουμε νά μάθουμε ποιές ήταν ἀκριβῶς αὐτές οι «δικές του ἀπόφεις» — πράγμα πού εἶναι πολύ εὔκολο νά κάνουμε· ἀρκεῖ νά ἀνοίξουμε τό βασικότερο ἔργο τῆς ὡριμότητάς του, τήν Ἡθικήν. Ἐκεῖ, καί συγκεκριμένα στόν πρόλογο τοῦ Ε' μέρους, ὁ Σπινόζα, ἀναφερόμενος μάλιστα ὀνομαστικά στόν Ντεκάρτ, σέ σχέση ἀκριβῶς μέ τό ζήτημα τῆς ἐλευθερίας τῆς βούλησης λέει ἐπί λέξει τά ἑξῆς:

«Μέ τήν ἀποφη αὐτή | ἐνν. μέ τήν ἀποφη τῶν Στωικῶν ὅτι τά πάθη μας ἔξαρτωνται ἀπολύτως ἀπό τή βούλησή μας — σ.σ. | δέν θά διαφωνοῦσε καί ὁ Ντεκάρτ. Γιατί αὐτός ισχυρίζεται ὅτι ἡ ψυχή ἡ ὁ νοῦς συνδέεται ἴδιαιτέρως μέ ἔνα ὀρισμένο τμῆμα τοῦ ἐγκεφάλου, καί συγκεκριμένα μέ τόν λεγόμενο κωνοειδή ἀδένα, μέσω τοῦ ὁποίου ὁ νοῦς ἀντιλαμβάνεται ὅλες τίς κινήσεις πού προκαλοῦνται στό σῶμα καί τά ἔξωτερικά ἀντικείμενα καί μπορεῖ νά τό κινεῖ κατά διάφορους τρόπους ἀπλῶς καί μόνο ἐπειδή τό θέλει. | [...] | Αὐτή εἶναι ἡ κρίση τοῦ διάσημου αὐτοῦ ἀνδρός (ὅσο μπορῶ νά κρίνω ἀπ' τά λόγια τοῦ ἰδίου), ἡ ὁποία, ἀν δέν ήταν τόσο ἔξεζητημένη, θά δυσκολευόμουν νά πιστέψω ὅτι πράγματι αὐτός τήν ἔξεφρασε. Μοῦ φαίνεται πραγματικά ἀξιοθάύμαστο πῶς ἔνας φιλόσοφος πού ἀποφάσισε σταθερά νά μήν συναγάγει συμπεράσματα παρά μόνο βάσει ἀρχῶν ἀφ' ἔαυτῶν γνωστῶν | [...] | καί πού κατηγόρησε τόσες φορές τούς σχολαστικούς ἐπειδή θήθελαν νά ἔξηγήσουν ἀσφατή πράγματα μέ ἀπόκρυφες ἴδιότητες, διατυπώνει μιά ὑπόθεση πιό ἀπόκρυφη καί ἀπό τήν πιό ἀπόκρυφη ἴδιότητα».

«Ολα τά προαναφερθέντα εἶναι προφανές ὅτι δέν μποροῦν νά ἐντάσσονται σέ κάποιο ὑποτιθέμενο αὐτοματιγάματα τοῦ Σπινόζα, ἀλλά, ἀντίθετα, συνιστοῦν δεύτατη, σχεδόν

σαρκαστική, ἐπισήμανση τῶν ἀντιφάσεων καί τῆς ἀνεπάρκειας τῶν ἀντιπάλων του θεωριῶν — καί ὅχι βεβαίως τοῦ ἔαυτοῦ του. Ἡ ἄγνοια τῶν αἰτιακῶν καθορισμῶν τῆς βούλησής μας, πού ἐπισημαίνεται στό παραπάνω κείμενο, δέν εἶναι κάτι πού χαρακτηρίζει τόν Σπινόζα ἀλλά τούς συγγραφεῖς πού ἔγραφαν σχετικά πρίν ἀπ' αὐτόν (ἀλλά καί, δύποτε ἀποδεικνύεται ἀπό τό πόνημα τοῦ Γ. Διζικιρίκη, καί μετά ἀπ' αὐτόν). Ὡς πρός τήν ἀποφη τοῦ ἰδίου, στήν Ἡθική ὅχι μόνο δέν βρίσκουμε κανένα παράδοξο καί κανέναν «οδύνηρο προβληματισμό», ἀλλά ἀντιθέτως βρίσκουμε μία σαφέστατη καί ἀταλάντευτη ἀπόρριψη τῆς αὐθόρμητης ἐντύπωσης τῶν ἀνθρώπων ὅτι εἶναι ἐλεύθεροι, τήν δόποια ἀνασκευάζει ὡς πηγή τῆς βασικότερης ἀνθρώπινης αὐταπάτης. Ὁ Σπινόζα λοιπόν ὅχι μόνο δέν θέλει νά «περισώσει τήν ἀνθρώπινην ἐλευθερία», ἀλλά ἀντιθέτως αὐτό πού θέλει — καί πού κάνει — εἶναι νά ἐπιτεθεῖ κατά μέτωπο κατά τῆς θεμελιώδους φευδαρισμησης περί τῆς ἐλευθερίας τῆς βούλησης. «Ολ' αὐτά δέν θά ἐπρεπε κάν νά ἀποτελοῦν ἀντικείμενο ἐπισήμανσης· πρόκειται γιά κοινοτοπίες, ἀρκεῖ κανείς νά ἀνοίξει ὁποιοδήποτε ἔγχειριδιο ἴστορίας τῆς φιλοσοφίας γιά νά τά πληροφορηθεῖ, καί εἶναι πραγματικά θλιβερό τό πρῶτο βιβλίο πού ἔχει δεται στά ἐλληνικά γιά τόν Σπινόζα νά τά ἀγνοεῖ καί νά κάνει τόν ἀναγνώστη νά ἀναρωτιέται μήπως ὁ συγγραφέας μιλάει γιά κάποιον ἄλλο φιλόσοφο.

Παρόμοιες — καί ἀκόμα χειρότερες — συγχύσεις δημιουργοῦνται δταν ὁ Γ.Δ. ἀρχίζει νά ἀσχολεῖται μέ τό ἔργο τοῦ Ἀλτουσέρ καί τή σχέση του μέ τόν Σπινόζα. Παρακάμπτοντας κατάφωρες ὀρολογικές ἀστοχίες — ὅπως τήν ἀπόδοση, στή σελίδα 52, τῆς ἀλτουσεριανῆς pratique theorique ὡς «πρακτικῆς

Θεωρικῆς» (!) — θά ἐπισημάνουμε τή βασικότερη παρανόηση, πού ἔχει καί πάλι νά κάνει μέ τό ζήτημα τοῦ ἀνθρωπισμοῦ.

Στήν ἐνότητα 1.12, ὁ Γ.Δ. παραθέτει ἔνα ἀπόσπασμα τοῦ Ἀλτουσέρ (ἀπό τό Τό μέλλον διαρκεῖ πολύ), στό δόποιο ὁ τελευταῖος ἀναφέρεται στόν Σπινόζα. Στό ἀπόσπασμα αὐτό ὑπάρχει καί ἡ πρόταση: «|ό Σπινόζα| ἀρκέστηκε νά γράφει, σά νά ήταν κάποιο ἀπλό γεγονός: 'ό ἀνθρωπος σκέφτεται', χωρίς νά ἀντλήσει ἀπό αὐτήν τή διαπίστωση καμιά ὑπερβατολογική συνέπεια».

Ἐδῶ τά πράγματα ἀρχίζουν νά ξεφεύγουν ἀπό κάθε ἔλεγχο. Ἀρκεῖ νά ὑπενθυμίσω ὅτι ὁ Γ.Δ. ἔρχεται νά «ἀθωώσει» τόν Σπινόζα ἀπό μιά «κατηγορία» (ὅπως τήν ἀντιλαμβάνεται αὐτός) τήν δόποια ὁ ἰδίος, μόλις λίγες σελίδες προηγουμένων, εἰχε ἀπευθύνει ἐναντίον του, καί μάλιστα χωρίς καμία τεκμηρίωση! «Οταν, ἐννοῶ, ὑποστήριξε ὅτι «ό ἀνθρωπισμός του ἔχει φιλανθρωπική οὐδετερότητα». Ἐδῶ λοιπόν τό νημα τῆς ἀνάλυσης (ὁ Θεός νά τήν κάνει) γίνεται ἔνα κουβάρι πού εἶναι ἀδύνατον πλέον νά ξεμπλέξει: ὁ Διζικιρίκης πρῶτα χρίζει τόν Σπινόζα ἀνθρωπιστή μέ τό ἔτσι θέλω, στή συνέχεια τόν κατηγορεῖ ὅτι ήταν οὐδέτερος ἀνθρωπιστής καί ὅταν, τέλος, βλέπει τόν Ἀλτουσέρ νά τόν ἐπαινεῖ ἐπειδή ήταν «ἀφηρημένος» ἀνθρωπιστής, ἔξανίσταται καί σπεύδει νά διαβεβαιώσει, μέ τά περιέργα ἐλληνικά του, ὅτι «ό ούμανισμός του ήταν βασικός στόχος τῆς συλλογιστικῆς του»!

Ἡ πλήρης αὐτή παρανόηση τοῦ ἀλτουσεριανοῦ ἔγχειρήματος καί τή σχέσης του μέ τόν Σπινόζα ἀντανακλᾶται καί στήν τελευταία παρατεθείσα φράση, στήν δόποια ὁ Ἀλτουσέρ ἐμφανίζεται νά «δέχεται τή γνωσιολογία του Σπινόζα ἀλλά ὅχι τόν ὄρθολογισμό του» (λέει καί ὁ ὄρθολογισμός του δέν εἶναι, ἀκριβῶς, ἡ

γνωσεολογία του) καί, έπίσης, νά «ἀπορρίπτει τήν αἰτιοχρατία καί τόν ούμανισμό του» (λέει καί ή αἰτιοχρατία τοῦ Σπινόζα δέν είναι ἀκριβῶς τό στοιχεῖο του ἀπό τό ὅποιο κατ' ἔξοχήν ἐμπνεύστηκε ὁ Ἀλτουσέρ καί τό ὅποιο, ἀπό τήν ἄλλη, τόν φέρνει σέ ἀντίθεση μέ κάθε ἀνθρωπισμό).

“Οταν ὁ Σπινόζα γράφει “ὅ ἄνθρωπος σκέφτεται”, δέν ἀποβλέπει οὕτε στή μείωση αὐτοῦ τοῦ τελευταίου, οὕτε στήν ἀρνηση τοῦ ούμανισμου. [...] | ‘Ο ούμανισμός του [...] | ἡταν βασικός στόχος τῆς συλλογιστικῆς του. ‘Ο Ἀλτουσέρ ὅταν δηλώνει ‘σπινοζιστής’ δέχεται μόνο τή γνωσιολογία τοῦ Σπινόζα (δχι τόν ὀρθολογισμό του), καί ἀπορρίπτει τήν αἰτιοχρατία καί τόν ούμανισμό του» (ξανά!).

Τό γεγονός ὅτι ὁ Σπινόζα δέν ἀντλησε καμιά ὑπερβατολογική συνέπεια ὁ Ἀλτουσέρ τό ἀναφέρει προφανῶς ώς ἔνα θετικό γι' αὐτόν στοιχεῖο, ώς κάτι πού τοῦ προσδίδει ἐνδιαφέρον, ὅπως μπορεῖ νά ἀντιληφθεῖ ὁ καθένας. “Οχι καί ὁ Διζικιρίκης: μολονότι ὁ ἴδιος, ἀμέσως πρίν παραθέσει τό ἀπόσπασμα, σημειώνει ὅτι σέ αὐτό «ὁ Ἀλτουσέρ ἔχειτε γιατί ξεκίνησε ἀπό τόν Σπινόζα», ώστόσο φαίνεται ὅτι μόλις ἀκούσει κάτι γιά τόν ἄνθρωπο ἔντονον τά ἀνθρωπιστικά του ἀντανακλαστικά καί θολώνουν τήν κρίση του· ἔτσι, μόλις μία σελίδα μετά φαίνεται νά ἔκλαμψάνει τή διατύπωση τοῦ Ἀλτουσέρ ώς φόγο, ώς ίσχυρισμό ὅτι ὁ Σπινόζα δέν ἀντλησε καμιά ὑπερβατολογική συνέπεια ἔνω θά ὅφειλε νά ἀντλήσει! Καί, μέ τή γνωστή του θέρμη, ἔρχεται (στίς σελ. 51-52) νά συνηγορήσει, ὑπερασπιζόμενος τόν Σπινόζα ἀπό τήν ἄδικη κατηγορία.

« [...] | Γιά τόν Σπινόζα, ὁ Ἀλτουσέρ δέχεται ὅτι δ ούμανισμός του είναι ἀφηρημένος, γι' αὐτό καί ὁ Σπινόζα —είναι δ Ἀλτουσέρ, πού συνεχίζει — ἀπλῶς ἀρκεῖται νά γράφει ὁ ἀνθρωπος σκέφτεται', τίποτε ἄλλο.

Κατά τή γνώμη μου, αὐτή ή διάγνωση τοῦ Ἀλτουσέρ γιά τήν σπινοζική ἀνθρωπολογία είναι μᾶλλον προϊδεασμένη καί μεροληπτική |||.

“Αχης Γαβριηλίδης

ἀποκλείεται νά πρόκειται γιά τούς ἰδίους. Τό σίγουρο πάντως είναι ὅτι ἡ βιβλιογραφική τεκμηρίωση τοῦ βιβλίου είναι πραγματικά ἔξαντλητική.

4. “Αν σταματούσαιμε σέ ὅλα τά προβληματικά σημεία τῶν διατυπώσεων τοῦ βιβλίου, θά εἶχαμε ἔντονο πρόβλημα χώρου. Όστόσο δέν μπορούμε νά μήν παρατηρήσουμε ὅτι «αὐτό πού ὀνομάστηκε (ἄγνωστο ἀπό ποιόν) τό παράδοξο τοῦ Σπινόζα» δέν μπορεῖ νά είναι «ἔννοια» —καί μάλιστα «βασική»— τῆς φιλοσοφίας του· μιά τέτοια διατύπωση, ὅπως είναι προφανές, ἀφήνει νά νοηθεῖ ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Σπινόζα κατέστησε θεωρητικό ἀντικείμενο τῆς δικῆς του σκέψης τήν ἔννοια αὐτή — πράγμα πού βέβαια δέν συμβαίνει.

5. Γιά τήν ἀκρίβεια, μιά ἔκδοση πού φιλοδόξησε νά συμπεριλάβει τά “Απαντά του, ἀλλά τελικά δέν προχώρησε πέρα ἀπ’ τόν πρώτο τόμο.

6. Μπροστά σ’ αὐτά τά παιδιαριώδη λάθη, καταντά σχεδόν πολυτελεία νά ἐπισημανθεῖ ὅτι ἡ φιλοσοφία τοῦ Σπινόζα ἀποδίδεται κακῶς (καί) σέ αὐτή τήν ἐνότητα. Π.χ. στή συγκεκριμένη παράγραφο ἀναφέρεται: «‘Ο Σπινόζα ἔκεινουσε ἀπό τήν Καρτεσιανή ἀποφῆ ὅτι ὁ Θεός ἔχει δύο ἴδιοτήτες: τήν νόηση καί τήν ἔκταση, μέ τίς μεταλλαγές (sic) ὅτι κάθε τι πού βλέπουμε καί αἰσθανόμαστε ἀνήκει σ’ αὐτές». Αὐτό είναι φευδές: ὁ Θεός τοῦ Σπινόζα δέν ἔχει δύο, ἀλλά ἄπειρα attributa (ὑρθότερη ἀπόδοση: κατηγορήματα καί ὁχι ἴδιοτήτες). Βλ. Ήθική, Μέρος Α', δρισμός VI. Απλῶς ὁ ἀνθρωπος ἀντιλαμβάνεται μόνο δύο ἀπό αὐτά, καί συγκεκριμένα αὐτά πού ἀναφέρει δ.Γ.Δ., τή νόηση καί τήν ἔκταση, ἐπειδή σέ αὐτά μετέχει (μέ τήν φυσή καί μέ τό σῶμα του ἀντίστοιχα).

7. Αὐτός ἄλλωστε είναι δ λόγος πού, στήν ἀρχή τοῦ παραθέματος, χρησιμοποιεῖται ἡ ἔχφραση (δχι βέβαια «νοώθουμε καθαρά», ὅπως κακῶς ἀποδίδει δ.Γ.Δ., ἀλλά) νοοῦμε σαφῶς καί εύκρινῶς, μιά ἔχφραση-σῆμα κατατεθέν τής καρτεσιανῆς γνωσιοθεωρίας.

8. Επιστολή ἀρ. 13 τοῦ Σπινόζα πρός τόν Henry Oldenburg, τής 17ης Ιουλίου 1663.

9. Βλ. ἐπιστολή ἀρ. 9 πρός τόν Simon de Vries.